

- και η γέννηση του ελληνικού ιστορισμού (= Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 5), Αθήνα 1982, σ. 84.
28. Βλ. τώρα: Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το απόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 72-94.
29. Σημειώνω εδώ τα δύο βασικότερα βοηθήματα για το θέμα: Δημ. Μάργαρης (επιμ.), Ανδρέας Λασκαράτος, *Σατιρικοί και ευθυμογράφοι* (= Βασική Βιβλιοθήκη, 23), Αθήνα 1954 (σ. 2-40: "Εισαγωγή") *Σάτιρα και Πολιτική στη Νεώτερη Ελλάδα* (= Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας, 9), Εταιρεία Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1979.
30. Το ευγλωτότερο τεκμήριο αυτής της κριτικής, θα έλεγα, απογοήτευσης του ώριμου Σολωμού από την ελληνική -ελλαδική κ' επανησιακή- πραγματικότητα αποτελεί το γράμμα της 25ης Μαρτίου (ημέρα της "εθνικής εορτής"!) 1842 στο Γ. Τερτσέτη. βλ. το κείμενό του σ' ελληνική μετάφραση στο: Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, παραπάνω (σημ. 13), τ. Β', σ. 366 (αρ. επιστ. 101).

Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944), Verlag Adolf M. Hakkert, Άμστερνταμ 1983, σ. 174-176.

17. G. P. Henderson, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, Κέρκυρα 1980, σ. 29 και 40: οι

"ακαδημαϊκοί" ντιμένοι με αρχαία ελληνική ενδυμασία κατά την επίσημη τελετή των εγκαινίων της "Ιόνιας Ακαδημίας" -σύμφωνα, βέβαια, με την επιθυμία του ίδιου του Guilford- την αναπαράσταση σε χαλκογραφία της εποχής βλ. στο: Γεώργιος

Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, επιμ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς,

Ερμής, Αθήνα 1982 (στην πίσω σελίδα του τελευταίου εξωφύλλου).

18. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, παραπάνω* (σημ. 1), σ. 271 ("ρωμαντισμός κλασικισμός"). Το σύνθετο "κλασικορωμαντικός" είχε αλιεύσει, και πάλι, ο Στ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, παραπάνω (σημ. 12), σ. 547 στον Α. Ρ. Ραγκαβή (1889).

19. Βλ. G. Veloudis, *Germanograecia*, παραπάνω, σ. 218.

20. Τη σχέση αυτή στο Σολωμό πραγματεύεται αναλυτικά αλλά χωρίς τις αναγκαίες αναφορές στον ευρωπαϊκό Ρομαντισμό και στις ιστορικοπολιτισμικές συναρτήσεις του Σολωμού, δηλαδή μεθοδολογικά και θεωρητικά ασυνάρτητα, ο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, *Η σχέση ανθρώπου-φύσης στο Σολωμό*, 2η έκδ., Χανιά 1979.

21. G. Veloudis, *Germanograecia*, παραπάνω, s. 233.

22. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός, παραπάνω* (σημ. 11), σ. 213-215.

23. P. Van Tieghem, παραπάνω (σημ. 2), σ. 119.

24. Βλ. σχετικά: G. Veloudis, *Germanograecia*, παραπάνω (σημ. 16), σ. 233-234 και 595 (σημ. 607).

25. Κατά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 ο Π. Σούτσος συνέταξε την αίτηση του Νομοθετικού Σώματος στον Όθωνα για τη χορήγηση Συντάγματος βλ. πρόχειρα: Χ. Πάτσης (εκδ.), *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. ΙΒ', Αθήνα [1968], σ. 344 (α).

26. Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λεάνδρος*, Νάυπλιο 1834, σ. 4, 9, 10, 13, 48 κ.ά. -και αυτό ανεξάρτητα, πιστεύω, από την προλογική, προστατευτική για τον ίδιο, δήλωση του Σούτσου (σ. β'-γ') ότι ο ήρωάς του είναι "Οθωνιστής".

27. Ο διχασμός αυτός της "Μεγάλης Ιδέας" δεν αποτέλεσε, απ' ό,τι ξέρω, ακόμα αντικείμενο μελέτης. βλ. ωστόσο μια πρώτη νύξη στο: Νίκος Γ. Σβορώνος,

Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 85, και, από μια κάπως διαφορετική οπτική γωνία: Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Philipp Falmerayer*

προσχώρηση, τέλος, πολλών γερμανών ρομαντικών στην αντίδραση καταφαίνεται και από τον όψιμο προσηλυτισμό τους ή την όψιμη επιστροφή τους στον καθολικισμό, που είχαν εγκαταλείψει στα νιάτα τους (Friedrich και Dorothea Schlegel, *Zacharias Werner*, Göttes, Brentano).

9. Τα χαρακτηριστικά αυτά (και τα παρακάτω) του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού τ' αντλώ ελεύθερα από τη βιβλιογραφία που παραθέτω στις σημειώσεις 2 και 3.

Χρήσιμο απ' αυτή την άποψη, ιδιαίτερα για τον έλληνα αναγνώστη, είναι το κατά τ' άλλα ισχνότατο, αδέξια μεταφρασμένο βιβλιαράκι της Lilian R. Furst, *Ρομαντισμός (= Η γλώσσα της Κριτικής*, 11), Ερμής, Αθήνα 1974 (πρώτη ανατύπωση: 1981). Μια

πολύ σφαιρικότερη θεώρηση του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού προσφέρει ο Arnold Hauser, *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, [2η έκδ.], Verlag C. H. Beck, Μόναχο 1967, σ. 682-750, παρόλο που στο κέντρο της βρίσκονται οι

αντιδραστικότερες τάσεις της γερμανικής παραλλαγής τους.

10. Βλ. λ.χ. P. Van Tieghem, παραπάνω (σημ. 2), σ. 448-457, R. Huch, παραπάνω (σημ. 3), σ. 413-425, K. Botzcher (επιμ.), παραπάνω (σημ. 3), σ. 57-63, G. Busse, παραπάνω (σημ. 3), σ. 46-56.

11. Με μια τομή στα 1850 βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα, 1982, σ. 20, 168, 195, και 489-490 (σημ. στη σ. 20), όπου ο Δημαράς αναγνωρίζει, και στο σημείο αυτό, το χρέος του στον Παλαμά.

12. Κ. Θ. Δημαράς, παραπάνω, σ. 168.

13. Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα*, επιμ. Γεώργιος Ν. Παπανικολάου, τ. Β', Αθήνα 1972, σ. 687-688.

14. Βλ. τώρα όσα παρατηρεί, έστω και παρεκβατικά, ο Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 163, με αναφορά και μερικών άλλων επτανησίων.

15. Για το Σολωμό βλ. Εμμ. Κ. Χατζηγηακουμής, *Νεοελληνική πηγαί του Σολωμού*, Αθήνα 1968, σ. 25 κ.ε. ("Η κρητική λογοτεχνία"), και 113 κ.ε. ("Τα δημόδια

μεσαιωνικά κείμενα"), όπου όμως δεν επιστημαίνεται μ' επάρκεια η άποψη του

"λαϊκού βιβλίου". Για το Μάτεση βλ. Α. Μάτεσις, *Έργα έμμετρα και πεζά*, επιμ.

Γλυκερία Πρωτοπαλά-Μπουμπουλίδου, Αθήνα [1968] σ. 115 κ.ε. (*Ερωφίλη*,

Ερωτόκριτος, *Βοσκοπούλα*, *Ιστορία Εβραιοπούλας της Μαρκάδας*).

16. Τα σχετικά ενδιαφέροντα του Σολωμού πρόκειται να καταδείξει, και στη σκέψη και στο έργο του, σύντομα σε διεξοδικότερη και συστηματικότερη μελέτη του ο Γ. Βελουδής βλ. προς το παρόν τις νύξεις του ίδιου στο: Georg Veloudis,

- λογοτεχνίας, 7η έκδ, Αθήνα 1985, σ. 289 κ.ε. και 299 κ.ε., συσχετίζει, πολύ ορθά, και την "Επτανησιακή Σχολή" και την "Αθηναϊκή Σχολή" κάτω από το κοινό δώμα του "Ελληνικού Ρομαντισμού" (Μέρος έκτο: σ. 269 κ.ε.), αφήνοντας όμως έξω από την πόρτα του τον εξοχότερο εκπρόσωπο της πρώτης και ολόκληρου του νεοελληνικού Ρομαντισμού, το Σολωμό (σ. 227-243).
2. Paul Van Tieghem, *Le romantisme dans la litterature europeenne* [2η έκδ.], Παρίσι 1969, σ. 10 και 113-115.
3. P. Van Tieghem, *παράπλανο*, σ. 116-119, Ricarda Huch, *Die Romantik*, 5η έκδ. Τυβίγγη 1979, σ. 618-641, Kurt Bottocher (επιμ.), *Erlauterungen zur deutschen Literatur. Romantik, Volk-und-Wissen*, Βερολίνο 1967, σ. 19-35, Gerhart Hoffmeister, *Deutsche und europaische Romantik*, Metzler, Στουτγάρδη 1978, σ. 13-17, Gunther Busse, *Romantik. Personen, Motive, Werke*, Herder, Φρειβούργο-Βασιλεία-Βιέννη 1982, σ. 13-17.
4. Οι κυριότερες χρονιές: 1804: Σερβία: 1808: Ισπανία: 1809: Τυρόλο: 1812: Σερβία: 1813 (-1815): Γερμανία ("Απελευθερωτικοί πόλεμοι"): 1815 (-1848/1871): Ιταλία ("Risorgimento"): 1816: Αργεντινή: 1819: Βενεζουέλα, Περου, Κολομβία κ.ά (Bolívar): 1820: Ισπανία, Νεάπολη, Πορτογαλία: 1821: Ελλάδα, Μεξικό: 1822: Βραζιλία, Εκουαντόρ: 1823: Ισπανία: 1824: Περου: 1825: Βολιβία (ανεξαρτησία: Bolívar): 1825: Ρωσία ("Δεκεμβριστές"): 1830: Βέλγιο, Πολωνία.
5. Μερικοί εκπρόσωποι αυτής της τάσης: Coleridge, Chateaubriand, Fr. και A. W. Schlegel, Novalis, Tieck, Brentano, Arnim, Eichendorff, Krasinski.
6. Μερικοί εκπρόσωποι αυτής της τάσης: Byron, Shelley, Keats, Scott, Beranger, Hugo, Th. Korner, Puschkin, Lermontov.
7. Και, τέλος, μερικοί εκπρόσωποι αυτής της τάσης: Foscolo, Pellico, Manzoni, Mickiewicz, Petofi - και, φυσικά, Σολωμός.
8. Ο Hugo λ.χ. ήταν στα νιάτα του μοναρχικός, για να εξελιχθεί, στην ωριμότητά του, σε ρεπουμπλικάνο και ριζοσπάστη δημοκρατικό. Παρόμοια, αν και μετριοπαθέστερη, εξέλιξη είχε και ο Lamartine -κάτω από την επίδραση της Ιουλιανής Επανάστασης (1830). Αντίθετα, ο Wordsworth, που δεν έκρυβε στα νιάτα του τη συμπάθειά του για τη Γαλλική Επανάσταση και μάλιστα για τους Girondistes, πέρασε, στην ωριμότητά του στη συντήρηση. Παρόμοια, μερικοί από τους εκπροσώπους της πρώτης γενιάς του γερμανικού Ρομαντισμού, όπως λ.χ. ο Tieck, είχαν χαιρέτισει στα νιάτα τους (1792) τη Γαλλική Επανάσταση, για να δεχτούν και να υπηρετίσουν πολύ σύντομα, το αργότερο από τα 1815 και ύστερα, την καταπίεση της Παλινόρθωσης. Η

γραμματολογικών μας εργαλείων μπορεί να επιτρέψει την πειστική κατάδειξη της αντιπολιτευτικής λειτουργίας και του έργου των επανησίων ρομαντικών, μ' εξοχότερο εκπρόσωπό τους την αποσπασματικότητα, *αλλά* ωριμότητα ποιητική δημιουργία του Σολωμού στην κερκυραϊκή του μόνωση -η απογοήτευση, η -εσωτερικευμένη- αντίθεση και με, την έννοια αυτή, αντιπολιτευτική στάση του ώριμου Σολωμού απέναντι στη διαφθορά του επανησιακού και του ελλαδικού του περιβάλλοντος και στο ζεπούλημα των νεανικών, εθνικοαπελευθερωτικών του ιδανικών εκδηλώνεται αρκετά ευανάγνωστα και στις "εις εαυτόν" και στις προς άλλους, επιστολιμαίες του εκμυστηρεύσεις³⁰.

Μια τέτοια ερμηνευτική προσπάθεια κι επέτευξη θα οδηγήσει τελικά σε μια αποδέσμευση από την παραδεδομένη αντίληψη για μια υποτιθέμενη *αλλά* αναπόδειακτη συντηρητικότητα ή αντιδραστικότητα του ελληνικού αθηναϊκού κι επανησιακού Ρομαντισμού και συνεπόμενα από τις συντηρητικές-αντιδραστικές φάσεις ή τάσεις του πρώτου αγγλικού, γαλλικού και γερμανικού Ρομαντισμού και θα τον προσεγγίσει στ' αδελφικά ή συγγενικά προοδευτικά πνευματικά-καλλιτεχνικά-λογοτεχνικά κινήματα των εξωτερικά εξαρτημένων κι εσωτερικά καταπιεσμένων, εξωτερικά κι εσωτερικά επαναστατημένων νοτιοευρωπαϊκών και ανατολικοευρωπαϊκών λαών της "ρομαντικής εποχής".

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι μελέτες του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, "Ο νεοελληνικός ρομαντισμός" (1954), στο: Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τ. ΣΤ', "Τα ελληνικά και τα ξένα", Αθήνα [1963], σ. 59-92, και του Λίνου Πολίτη, "Ελληνικός Ρομαντισμός (1830-1880)" (1962), στο Α. Πολίτης, *Θέματα της λογοτεχνίας μας*, Σειρά Β', Θεσσαλονίκη [1976], σ. 99-131, καθώς και το σχετικό κεφάλαιο ("Ο Ελληνικός Ρομαντισμός.") στο Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία*, 4η έκδ., Αθήνα 1983, σ. 130 κ.ε., αποτελούν τα πιο ακραία παραδείγματα για τον εξοστρακισμό της "Επτανησιακής Σχολής" από το χώρο του νεοελληνικού Ρομαντισμού. Ανάλογα, το αφιέρωμα της *Νέας Εστίας*, ετ. ΝΕ', τόμ. 110, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981): "Τα εκατόν πενήντα χρόνια του ελληνικού Ρομαντισμού" δημιουργεί την εντύπωση ότι ο νεοελληνικός Ρομαντισμός ήταν αποκλειστικά αθηναϊκή υπόθεση. (Η παλαιότερη, υποτιθέμενα συγκριτική εργασία του Αδαμάντιου Δ. Παπαδήμα, *Ο Ρομαντισμός, ο ευρωπαϊκός και ο ελληνικός*, Αθήνα 1938, ήταν αποκύημα γραμματολογικής σύγχρσης και ως εκ τούτου από τη στιγμή της κυκλοφορίας της ξεπερασμένη). Μόνο ο Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής*

Εντέλως ανάλογη είναι και η πολιτική-ιδεολογική λειτουργία της -ρομαντικής- λογοτεχνίας στα Επτάνησα: ουσιαστικά αντιπολιτευτική απέναντι στο αυταρχικό καθεστώς της αγγλικής αποικιοκρατίας. Την ερμηνευτική αυτή θέση ή τουλάχιστον υπόθεση θα εικονογραφήσω μ' ένα σχετικά εξωτερικό, αλλά πειστικό, ελπίζω, παράδειγμα: Ο σατιρικός Σολωμός της περισσότερο κλασικιστικής και λιτότερο προρομαντικής ζακωνθικής περιόδου αποδύεται, παρά τον συγκράτητο πατριωτισμό και το υψηλότατο φρόνημα του *Υμνου* και των *Ωδών*, σε μια οπωσδήποτε χυμώδη σάτιρα, που δεν ξεπερνάει εντούτοις την προσωπική επίθεση (Ροΐδης). Ο ώριμος, ρομαντικός Σολωμός της κερκυραϊκής περιόδου θα διοχετέψει τη σατιρική του φλέβα σε μερικές υψηλόνους λυρικοσατιρικές συνθέσεις, που θα περιλάβουν στους στόχους τους τη στυγερή ξένη εξουσία στον τόπο του, στο πρόσωπο των άγγλων "αρμοστών" και των ελλήνων συνεργατών τους (*Η τριχία*, *Δεύτερο όνειρο*, *Η μετατόπιση του αγάλματος του Μαίλαντ*, *Ο φουρκασιμένος*)²⁸.

Ας σημειωθεί ότι η πολιτική σάτιρα είναι στενότερα συνδεδεμένη και στη βαναφοκρατούμενη Αθήνα και στ' αγγλοκρατούμενα Επτάνησα, με αξιοσημείωτη εξείρεση το Σολωμό, με τη δημοσιογραφία, και ασκείται κυρίως σε ειδικές σατιρικές εφημερίδες και περιοδικά: τα δημοσιογραφικά αυτά όργανα έγιναν επανειλημμένα, και στους δύο ελληνόφωνους πολιτισμικούς χώρους, θύματα της λογοκρισίας και οι συντάκτες τους υπέστησαν, συχνά, τις μεγαλύτερες διώξεις εκ μέρους του αυταρχικού-αστυνομικού κράτους.

Η εξωακαδημαϊκή, εξωπανεπιστημιακή θέση της *ρομαντικής* ακριβώς λογοτεχνίας και των κυριότερων φορέων της και στην Αθήνα και στα Επτάνησα, αποτελεί μιαν επιπλέον αποδεικτική ή τουλάχιστον ενδεικτική μαρτυρία για την αντιπολιτευτική της λειτουργία²⁹.

Το γεγονός αυτό εξηγεί, πιθανότατα, γιατί η ρομαντική λογοτεχνία υπήρξε, και στις δύο ελληνικές εκδοχές της, ένα σχετικά σίγουρο καταφύγιο για την εκδήλωση, αν όχι μιας καθαρά και απροσχημάτιστα αντιπολιτευτικής εξέγερσης, τουλάχιστον μιας εσωτερικής αντίθεσης, μιας ψυχικής ανικανοποίησης και συνακόλουθα μιας κοινωνικά προσδιορισμένης μη-προσαρμογής στα πολιτικά, κοινωνικά, ηθικά, ιδεολογικά και καλλιτεχνικά κελύσματα του αυταρχικού κατεστημένου.

Αλλ' ακριβώς αυτό το λογοτεχνικό άλλοθι, η καλλιτεχνική υπεκφυγή, η αισθητική κάλυψη μιας πρωταρχικά κοινωνικής αντίθεσης στη -ρομαντική κυρίως- λογοτεχνία της εποχής αυτής κάνει δυσχερέστατη την ιδεολογική της αποκάλυψη και τον κοινωνικοπολιτικό της εντοπισμό. Έχω εντούτοις την πεποίθηση ότι μια όξυνση των

αντιπολιτευτικής αυτής στάσης τους βρίσκονται ρητά εγκατεσπαρμένα στο ίδιο το ποιητικό τους έργο²⁴.

Αν η ερμηνευτική αυτή θέση γίνει δεκτή, τότε και μερικά από τα ακραιφνέστερα και αντιπροσωπευτικότερα *ρομαντικά* έργα του ελλαδικού Κλασικορομαντισμού, όπως το πρώτο συγκροτημένο μυθιστόρημα του ελληνικού ρομαντισμού, ο *Λεάνδρος* (1834) του δεδηλωμένου συνταγματικού Π. Σούτσου²⁵, θα πρέπει ν' αναγνωριστούν και ν' αναγνωστούν ως καλλιτεχνικά-αισθητικά τεκμήρια ενός πρώιμου *spireen*, κοινωνικοψυχολογικού συνδρόμου του στενού οθωνικού-μοναρχικού περιβάλλοντός τους²⁶: οι ενδείξεις ενός τέτοιου, καθαρά κοινωνικά προκεκλημένου *spireen* στο ίδιο το λυρικό έργο του Π. Σούτσου, είναι τόσο πυκνές²⁶, ώστε δίκαια μπορούμε να πούμε ότι το αίτιο της αυτοκτονίας του ήρωά του Λεάνδρου -ένα πάρα πολύ συχνό, όχι μόνο και όχι πρωταρχικά λογοτεχνικό μοτίβο στους αθηναίους ρομαντικούς- δεν ήταν η αγαπημένη του Κοραλία, αλλά η μισητή του Μοναρχία.

Η εγγενής αυτή ελλαδική-αθηναϊκή αντίθεση "Κλασικισμός/Ρομαντισμός" ξεπερνάει, πιστεύω, κατά πολύ το καλλιτεχνικό-λογοτεχνικό επίπεδο κι ελακτείνεται σε καίριους τομείς του ιδεολογικού εποικοδομήματος, συγκεκριμένα στην εθνική-επεκτατική-αλτρωτική ιδεολογία ("Μεγάλη Ιδέα"): Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις και πειστικά τεκμήρια, που μας επιτρέπουν να πιστοποιήσουμε και στο κεντρικό αυτό θέμα έναν ιδεολογικό διχασμό: Αθήνα/Κωνσταντινούπολη²⁷. Η "Μεγάλη Ιδέα" της οθωνικής μοναρχίας και των ιδεολογικών της δορυφόρων στοχεύει, σύμφωνα με τις κλασικιστικές πολιτισμικές της προϋποθέσεις, στην ανάσταση, δηλαδή την πολιτική ενσωμάτωση του "κλασικού", δηλαδή του κυρίως ελλαδικού-ευρωπαϊκού ιστορικού χώρου στο ενιαίο ελληνικό κράτος. Η "γηγενής" "Μεγάλη Ιδέα" της αυτόχθονης ρομαντικής "αντιπολίτευσης" εκτείνεται, και αυτή σύμφωνα με το "βυζαντινό" ιδεολογικό της έρεισμα, ως τις ανατολικές κτήσεις της προ πολλού παρωχημένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με στόχους ανομολόγητα υπερεθνικά ιμπεριαλιστικούς -όψιμος εκφραστής και συνεχιστής της αυτόχθονης, ανατολικής αυτής εκδοχής της "Μεγάλης Ιδέας" και ο πιο ανένδοτος πλειοδότης της θα σταθεί μερικές δεκαετίες αργότερα ο Ίων Δραγούμης. Το ελληνικό αυτό "Drang nach Osten" και η έγκαιρη εμπλοκή του στην αποικιακή-επεκτατική στρατηγική των ευρωπαϊκών κεφαλοκρατικών δυνάμεων θα οδηγήσει τελικά στην παρεκτροπή της "Μικρασιατικής Εκστρατείας" και στο στρατιωτικό, πολιτικό και ιδεολογικό ναυάγιο της "Μικρασιατικής Καταστροφής".

κι έναν αθηναίο πρωτεργάτη της αλλαγής που θα οδηγήσει στη στροφή του 1880, το Δ. Γρ. Καμπούρογλου (*Εξόριστος διάβολος*, 1874)²².

[...]

Θα κλείσουμε τη συγκριτική μας αυτή ανίχνευση στους δύο συγγενικούς ιστορικούς χώρους στα χρόνια του ελληνικού Ρομαντισμού με μια αναγκαστικά πεφραματική και αποσπασματική διερεύνηση ή διευκρίνιση της πολιτικοϊδεολογικής λειτουργίας του πολιτισμού, ιδιαίτερα του λογοτεχνικού και ιδιαίτερα του "ρομαντικά" καθορισμένου τμήματός του επικοδομημάτων τους - σε συγκριτική πάντα αντιπαράθεση:

Η βασική ιστορική αντίφαση, που χαρακτηρίζει την ιστορική "στιγμή" του ελλαδικού-αθηναϊκού κράτους, όπως την ορίσαμε παραπάνω, η αντίθεση ανάμεσα στις παλαιές, φεουδαρχικές, μοναρχικά-αυταρχικά υποστηριζόμενες και στις νέες, ανερχόμενες, υπό χειραφέτηση αστικοδημοκρατικές δυνάμεις, εκφράζεται, στον πολιτισμικό χώρο, με όλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις και αναντιστοιχίες που μπορεί να συνεπάγεται η μετάβαση σ' ένα άλλο, και μάλιστα λογοτεχνικά-αισθητικά φορτισμένο, επίπεδο, με μια νέα, καθαρά πολιτισμική, αντίθεση: την πόλωση "Κλασικισμός/Ρομαντισμός".

Κύριος φορέας της πρώτης, κλασικιστικής πολιτισμικής στάσης είναι η οθωνική αυλή με όλον εκείνο τον εσμό των λογίων, διανοουμένων, καλλιτεχνών και λογοτεχνών που την περιστοιγίζει και που τρέφεται, εξαρτάται ή ελέγχεται απ' αυτήν -η προσκόλληση των μοναρχικών-αυταρχικών καθεστώτων της Ευρώπης στο προ πολλού παρωχημένο ρεύμα του -ακαδημαϊκού- Κλασικισμού²³ είναι ήδη και γραμματολογικά σεσημασμένη, και η αντίστοιχη πολιτισμική συμπεριφορά του Όθωνα και του περιβάλλοντός του είναι τόσο γνωστή και, στις εικαστικές της τουλάχιστον, εκφάνσεις, μέχρι σήμερα ορατή, ώστε να περιττεύει, προς το παρόν, μια ιδιαίτερη, συστηματική τεκμηρίωσή της.

Η δεύτερη, ρομαντική πολιτισμική στάση είναι συνεπόμενη, στην ουσία της, η "μεταφορά" της πολιτικοκοινωνικής αντιπολίτευσης προς το μοναρχικό-φεουδαρχικό κατεστημένο στη σφαίρα της τέχνης, της λογοτεχνίας και της λιγότερο ή περισσότερο αισθητικά μολιασμένης ιδεολογίας. Υπέρ της ερμηνείας αυτής συνηγορεί λ.χ. και το γεγονός ότι μερικοί από τους αμιγέστερα ρομαντικούς αθηναίους ποιητές, όπως ο Α. Σούτσος, ο Θ. Ορφανίδης και ο Α. Παράσχος, ανήκουν αποδεδειγμένα στην πολιτική αντιπολίτευση κατά του μοναρχικού καθεστώτος -και τα τεκμήρια της

Μ' όλες τις παραπάνω απαρτηγώριστες διαφορές τους, τα σημεία επαφής ανάμεσα στον αθηναϊκό και τον επτανησιακό Ρομαντισμό είναι, από την άλλη πλευρά και πολλά και αξιόλογα, ώστε να μπορούμε να μιλήσουμε, όπως και στην περίπτωση του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού, για ένα τοπικά μεν διαφοροποιημένο, εθνικά εντούτοις ενιαίο πολιτισμικό-καλλιτεχνικό-λογοτεχνικό κίνημα. Στα κοινά αυτά χαρακτηριστικά ανήκουν λ.χ. η αλλοτρίωση, η ανησυχία, η διαρκής κινητικότητα, η ανικανοποίηση, εν μέρει μάλιστα η υλοφώσκουσα αντίθεση κι εξέγερση του καλλιτέχνη ενάντια στον πολιτικοκοινωνικό του περίγυρο, η προσφυγή στο λυτρωτικό κόλλο της θρησκείας, η απαισιοδοξία και ο σπληνισμός, η υπερένταση του πάθους, η υπερβολή του αισθήματος και των αισθήσεων, αλλά και ο πατριωτισμός και η καλλιέργεια της ειρωνείας και της σάτιρας.

Στο μορφολογικό επίπεδο και οι δύο ελληνικοί ρομαντισμοί χαρακτηρίζονται από την υπέρβαση των κλασικών κανόνων, το σπάσιμο των μορφών και την εγκατάλειψη των κλασικιστικών ή παραδεδομένων λογοτεχνικών ειδών (οδής, ύμνου, ειδυλλίου, μύθου, ανακρεοντικής ποίησης, τερτσίνας κ.τ.λ.). Η σημαντικότερη εντούτοις γραμματολογική συγγένεια του επτανησιακού με τον αθηναϊκό Ρομαντισμό καταφαίνεται από την κοινή χρήση των ίδιων, χαρακτηριστικά ρομαντικών λογοτεχνικών μοτίβων -των μοτίβων: τάφος/νεκροταφείο, εξιδανικευμένη, χλωμή (στην Αθήνα: φθισική), φανταστική ερωμένη, περιπλάνηση/οδοιπόρος, δάκρυα, στεναγμοί, οπτασίες/φάσματα/φαντάσματα κ.ά.π. Τη γραμματολογικά αποφασιστική αυτή κοινότητα δεν μπορεί να συγκαλύψει η γλωσσική διαφοροποίηση "καθαρεύουσα/αρχαϊζουσα" (Αθήνα) - "δημοτική/ντοπιολαλιά" (Επτάνησα) που αναφέραμε παραπάνω: πίσω από τους - γλωσσικά μόνο- διαφοροποιημένους τίτλους των ποιητικών συλλογών λ.χ. *Στεναγμοί* (1857) των επτανησίων Α. Μανούσου και Π. Πανά και *Στόνοι* (1866) του αθηναίου Δ. Παπαρρηγόπουλου κρύβεται η ίδια ακριβώς ποιητική και γραμματολογική πραγματικότητα.

Αλλ' ακριβώς η κατά κόρον επανάληψη και συνεπόμενη η τριβή των ποιητικών αυτών μοτίβων από τους εκπροσώπους της δεύτερης γενιάς του αθηναϊκού Ρομαντισμού από τα 1850 και ύστερα (Δ. Παπαρρηγόπουλος, Σ. Βασιλειάδης, Α. Αντωνιάδης, Α. Παράσχος) θα σημάνει και την προίουςα παρακμή του. Η παρακμή αυτή θα γίνει και στους ίδιους τους λογίους και λογοτέχνες, το αργότερο από τα 1870 και ύστερα, συνειδητή, όπως μαρτυρούν οι παρωδήσεις τους από τον επιφανήσιο ριζοσπάστη δημοκρατικό Π. Πανά ("Νεοελληνική ποίησης. Ρομαντική σχολή", 1872)

την ιταλοβενετσιάνικη μητρόπολη, και οι αγγλικές, προρομαντικές, όπως είδαμε, αλλά και ώριμα ρομαντικές επιδράσεις (Byron, Shelley) -αναγνωρίσιμη αντανάκλαση της νέας ιστορικοπολιτικής εξέλιξης των Ιόνιων Νησιών από το και πολιτισμικά αποκιοκρατικό αγγλικό κέντρο.

Αν προσθέσουμε σ' αυτές μιαν όψημη, αλλά έντονη και γόνιμη στροφή του Σολωμού και μερικών άλλων επανησίων ποιητών στους γερμανούς *ρομαντικούς*, που απουσιάζουν ολικά από τη ρομαντική Αθήνα, τότε γίνεται ευκρινέστερη η υπόθεση μιας πολιτισμικά αντιθετικής λειτουργίας των επανησιακών απέναντι στις ελλαδικές λογοτεχνικές επιλογές.

γ) Μια ανάλογη διαφοροποίηση μπορεί να διαπιστωθεί και στην πρόσληψη ευρωπαϊκής, σχεδόν αποκλειστικά γερμανικής, κλασικής και ρομαντικής, φιλοσοφίας στα Επτάνησα και στην Αθήνα: τα ονόματα των γερμανών φιλοσόφων που πολιτογραφήθηκαν στην Αθήνα είναι, βασικά, τα ίδια με τα Επτάνησα -με μια σημαντική όμως διαφορά, στη σειρά των προτιμήσεων: ενώ στα Επτάνησα στη χορεία των παρεπιδημούντων γερμανών φιλοσόφων προηγούνταν ο Hegel, ακολουθούμενος, σε μεγάλη απόσταση, από τον Kant, το Fichte και το Schelling, στην Αθήνα η σειρά είναι αντίστροφη: ενώ ο Hegel δεν είναι και στους αθηναίους φιλοσόφους άγνωστος, παίζει ένα δευτερεύοντα ρόλο μετά τους τρεις προηγούμενους²¹.

Οι λόγοι της διαφοροποίησης αυτής δεν είναι απόλυτα διαφανείς. Ίσως να οφείλεται στο ανώτερο πολιτισμικό επίπεδο του επανησιακού χώρου, που έκανε δυνατή και την πρόσληψη του πιο σύγχρονου, πιο προχωρημένου και πιο δύσκολου ευρωπαϊού φιλοσόφου, του Hegel. Ίσως και η διαφορετική κοινωνικοπολιτισμική λειτουργία της φιλοσοφίας στην Αθήνα και στα Επτάνησα ν' αποτελεί μιαν ερμηνευτική αφετηρία: στην ελλαδική πρωτεύουσα η φιλοσοφία ασκούνταν αποκλειστικά στον κοινωνικά στεγανό ακαδημαϊκό-πανεπιστημιακό χώρο, είχε μ' άλλα λόγια κρατικοποιηθεί. ήταν υπό τον έλεγχο και στην υπηρέσία της μοναρχικής-αυταρχικής εξουσίας -στα Επτάνησα ασκούνταν κι έξω ή προπαντός έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο της Ιόνιας Ακαδημίας από ομάδες διανοουμένων (πρβλ. το σαρτρικό υπαρξισμό στο μεταπολεμικό Παρίσι), όπως λ.χ. από το Σολωμό και τον κύκλο του. Την αξιοποίηση των φιλοσοφικών αυτών ζητήσεων, ιδιαίτερα της φιλοσοφίας του Εγέλου, από το Σολωμό και άλλους επανήσιους λογοτέχνες (Ε. Λούντζης) στο ίδιο τους το λογοτεχνικό έργο -μια επιπλέον διαφοροποίηση ως προς το ελλαδικό κέντρο-ανάφερα ήδη σε μια άλλη συνάφεια παραπάνω.

συνάρτηση και απόρροια της ζωικής και καλλιτεχνικής τους ανικανοποίητης, είναι ένα πολύ γνωστό και πολύ συζητημένο χαρακτηριστικό της καλλιτεχνικής δημιουργίας του ώριμου, ρομαντικού σε αξιοσημείωτη αντίθεση με το έργο του σχεπικά ανώριμου, κλασικιστή Σολωμού, αλλά και μερικών άλλων επανησίων *poetatum minorum* (Ι. Τυπάλδος, *Η Πόλη σκλάβοι*, αχρον.). Μέσα στην ίδια ευρωπαϊκή-ρομαντική συνάφεια πρέπει να νοηθεί το πρόβλημα του αποσπασματικού χαρακτήρα του ωριμότερου έργου του Σολωμού.

ια) Μια άλλη, χαρακτηριστική διαφορά του επανησιακού από τον αθηναϊκό Ρομαντισμό είναι η πρόωμη καλλιέργεια της *λογοτεχνικής κριτικής και του δοκιμίου* από τους επανησίους, μ' εζοχότερο εκπρόσωπό τους τον Πολυλά.

Η πρώτη αξιολόγηση κριτική εμφάνιση στην Αθήνα θα σημειωθεί αρκετά όψιμα με τα *Σούτσια* (1854) του Κ. Ασώπιου, του οποίου το πολιτισμικό παρελθόν είναι, κατά τρόπο αξιοσημείωτο, επανησιακό.

Η άνθηση της κριτικής και του δοκιμίου στα Επτάνησα σημαίνει ταυτόχρονα την ύπαρξη ενός ευρύτερου καλλιεργημένου κοινού-αποδέκτη και την τάση για θεωρητικοποίηση και αντικειμενικοποίηση της καλλιτεχνικής-λογοτεχνικής δημιουργίας -ένα επιπλέον τεκμήριο της υψηλότερης πολιτισμικής της θέσης και αξιολόγησης σε σύγκριση με την ελλαδική πρωτεύουσα.

ιβ) Μια επιπλέον αξιολόγηση διαφοροποίηση ανάμεσα στα Επτάνησα και την Αθήνα μπορεί να διαπιστωθεί στον τομέα των ξένων, ευρωπαϊκών λογοτεχνικών επαφών κι επιδράσεων στους δύο αυτούς ελληνογλωσσους πολιτισμικούς χώρους: παρά τις επιμέρους επικαλύψεις και κοινότητες (Byron, Foscolo κ.ά.), στην Αθήνα επικρατούν απόλυτα οι γαλλικές επιδράσεις (κλασικό γαλλικό θέατρο: Racine, Corneille, Moliere, Voltaire γάλλοι ρομαντικοί: Mme de Stael, Lamartine, Beranger, Hugo, Musset, Sand, Gautier σύγχρονοί τους λαϊκοί συγγραφείς-μυθιστοριογράφοι και θεατρογράφοι: A. Dumas, E. Sue, O. Feuillet, Ponson du Terrail, Paul de Kock, Labiche, Scribe, Sardou) - γεγονός που μπορεί ίσως να ερμηνευτεί, εκτός από την ιστορικά παραδεδομένη πολιτισμική εξάρτηση από το γαλλικό πομπό από την εποχή του ελληναϊκού Διαφωτισμού και των Φαναριωτών, και ως μια ένδειξη της αντίθεσης των αθηναίων ρομαντικών προς τα άνωθεν επιβαλλόμενα γερμανικά κλασικιστικά πρότυπα της ελλαδικής Βαυαροκρατίας.

Στα Επτάνησα υπερισχύουν, αντίθετα, οι ιταλικές, κλασικές, κλασικιστικές και ρομαντικές επιδράσεις (Dante, Petrarca, Alfieri, Foscolo, Manzoni), πράγμα που εξηγείται ως επιβίωση της μακραίωνης πολιτικής και πολιτισμικής εξάρτησης από

ατομικό ψυχολογικό, καλλιτεχνικό και ιδεολογικό διχασμό, όπως λ.χ. στην περίπτωση του ακαταπόνητου Α. Ρ. Ραγκαβή, που, εκτός από τα καθαρά ρομαντικά του μυθιστορήματα και δράματα, μας έδωσε, ανάμεσα σ' άλλα, και το μόνο ίσως αξιόλογο δείγμα της αθηναϊκής κλασικιστικής ποίησης ("Διονύσου πλους"). Πολύ εύστοχα χρησιμοποιήθηκε για το χαρακτηριστικό της ελλαδικής-αθηναϊκής λογοτεχνίας και κουλτούρας της εποχής αυτής ο φαινομενικά οξύμωρος αλλά ουσιαστικά αιτιολογημένος όρος "Κλασικορομαντισμός"¹⁸. Σε ποιες ακραίες, κωμικοτραγικές θα έλεγα, στάσεις μπορούσε να οδηγήσει τους αθηναίους λογίους ο άκρατος και άκριτος αυτός αρχαϊστικός Κλασικισμός καταφαίνεται λ.χ. από την περίπτωση του πανεπιστημιακού δασκάλου Φ. Ιωάννου, όταν μεταφράζει ένα κλασικό-κλασικιστικό ποίημα του F. Schiller ("Die Gotter Griechenlands") στ' αρχαία ελληνικά (1865)¹⁹.

ζ) Ένα χαρακτηριστικό του ευρωπαϊκού, του γερμανικού ειδικότερα, Ρομαντισμού, τον αντιφιλισταϊσμό, τον επέχθεια κατά του σχολαστικού, στενόμυαλου και άμουσου μικροαστού, το ξαναβρίσκουμε στους επτανήσιους ρομαντικούς, ιδιαίτερα στο Σολωμό ("Σοφολογιότατος" στο *Διάλογο*, 1824), και στον κύκλο του ("Πρησκολογάς" στο *Διάλογο* του Α. Μανούσου, 1850): μια ανάλογη στάση δε μαρτυρείται για τους αθηναίους, ούτε καν για τους εξωπανεπιστημιακούς-εξωακαδημαϊκούς, αντιπολιτευόμενους ρομαντικούς.

η) Η προσφυγή των ευρωπαϊκών ρομαντικών (και προρομαντικών) στη "φύση" για την έκφραση υποκειμενικών αισθημάτων, ψυχικών καταστάσεων και προβλημάτων και η θεωρητική διατύπωση του βασικού καλλιτεχνικού τους προβληματισμού μέσω της σχέσης "τέχνη-φύση" είναι, και αυτή, μια από τις χαρακτηριστικότερες στάσεις των επτανησίων ποιητών ο Σολωμός είναι, και στην περίπτωση αυτή, το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα²⁰.

θ) *Η σύζευξη της ποίησης με τη μουσική και τη φιλοσοφία*, όπως την ξέρουμε ιδιαίτερα από τον ώρμη Σολωμό της κερκυραϊκής περιόδου (συνεργασία με το Μάντζαρο, φιλοσοφικές σπουδές), αντανακλά αντίστοιχες χαρακτηριστικές τάσεις του γερμανικού Ρομαντισμού (E. T. A. Hoffmann κ.ά.). Στο Σολωμό βρίσκουμε επί πλέον έκδηλο το ενδιαφέρον για την καλλιτεχνική αξιοποίηση της "συναισθησίας" (ήχος, χρώμα, μυροδιά), που πηγάζει από την αντίληψη των ευρωπαίων και μάλιστα των γερμανικών ρομαντικών για την ενότητα των αισθήσεων και των τεχνών.

ι) Η *αποσπασματικότητα* που χαρακτηρίζει, κατά τρόπο εντυπωσιακό, ένα μεγάλο μέρος της καλλιτεχνικής-ποιητικής δημιουργίας των γερμανών ρομαντικών,

Πολίτης), αλλά και ο αποφασιστικός συγκαθορισμός όλων των μορφών και ειδών της νεοελληνικής λογοτεχνίας του ηθογραφικού Νατουραλισμού από το 1880 και ύστερα.

δ) Εξέχουσα εκδήλωση του ρομαντικού λαϊκισμού των επτανήσιων είναι και η στροφή στη γλώσσα του λαού, τη δημοτική, και η αποδοχή της όχι μόνο στην καλλιτεχνική-ποιητική, αλλά και στη θεωρητική τους έκφραση. Οι πολυάριθμες διαλογικές πραγματείες των επτανήσιων λογίων και ποιητών για τη γλώσσα αποτελούν το εντυπωσιακότερο τεκμήριο του γλωσσικού αυτού λαϊκισμού -και οι πραγματείες αυτές βρίσκονται, απαραγνώριστα, σε διαμετρική αντίθεση με το διαβόητο αρχαϊστικό μανιφέστο ενός από τους κύριους εκπροσώπους του αθηναϊκού Ρομαντισμού, του Π. Σούτσου ("Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου ή Ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης, εννοουμένης υπό πάντων", 1853).

ε) Ο ψυχολογισμός, το έντονο ενδιαφέρον για την ψυχολογία και τα παραψυχολογικά φαινόμενα (υποβολή, τηλεπάθεια, υπνοβασία, μεσμερισμός), χαρακτηρίζει μια ουσιαστική άποψη του έργου των επτανήσιων δημιουργών, όπως μπορεί να τεκμηριωθεί τουλάχιστον στην περίπτωση του Σολωμού¹⁶. Τ' αντίστοιχα τεκμήρια από τους αθηναίους ρομαντικούς λείπουν, απ' ό,τι ξέρω, ολοκληρωτικά.

στ) Ο αντικλασικισμός είναι ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του επτανήσιακού Ρομαντισμού - όχι βέβαια με την έννοια της απόρριψης της κλασικής παιδείας (κάτι τέτοιο δεν έγινε ούτε από τον ευρωπαϊκό, ούτε από τον ελληνικό Ρομαντισμό στο σύνολό του), αλλά με την έννοια της οριστικής αποδέσμευσής της λογοτεχνίας, της ποιήσης ειδικότερα, από τους κανόνες του ευρωπαϊκού (κι ελληνικού) Κλασικισμού του 18ου αιώνα.

Η περίπτωση του Κάλβου, που αποτελεί έτσι κι αλλιώς την έκτακτη αποκορύφωση του νεοελληνικού -ποιητικού- Κλασικισμού (και Διαφωτισμού), βγαίνει, αδιαφιλονίκητα, έξω από τα χρονικά όρια του ελληνικού Ρομαντισμού. Στο κεφάλαιο του ευρωπαϊκού Κλασικισμού και φιλελληνισμού (Lord Guilford) πρέπει, αναντίρρητα, να προσγραφεί και μια κλασικιστική μαρτυρία συνδεδεμένη με τις απαρχές της "Ιόνιας Ακαδημίας" (1824)¹⁷.

Αντίθετα, στην Αθήνα ο Κλασικισμός αποτελεί ένα παράλληλο και σχεδόν εξίσου ισχυρό με το ρομαντισμό ρεύμα, που διατρέχει όχι μόνο τη λογοτεχνία, αλλά, με μια εκπληκτική αποκλειστικότητα, όλες τις μορφές της τέχνης, ιδιαίτερα τις εικαστικές, και όλες τις βαθμίδες της σχολικής παιδείας.

Ο πολιτιστικός αυτός αθηναϊκός δυαδισμός μπορούσε να οδηγήσει, όταν αυτές οι δύο αντίμαχες πολιτισμικές και αισθητικές τάσεις συνυπήρχαν στο ίδιο πρόσωπο, σ' έναν

έλεγα, σε μια πρωτογενώς αμιγέστερη μορφή στην επτανησιακή λογοτεχνία των τριών ή τεσσάρων δεκαετιών από τα 1830 και ύστερα, παρά στη συγκαιρινή της λογοτεχνία της ελλαδικής πρωτεύουσας:

α) Ο άκρατος ιδεαλισμός και η απόλυτη εξιδανίκευση της τέχνης βρίσκονται πολύ πιο έκδηλα διατυπωμένα στο έργο και στη σκέψη των επτανησίων ποιητών, ιδιαίτερα του Σολωμού και των συνοδοιπόρων του, παρά στους αθηναίους ομοτέχνους τους -τα σχετικά τεκμήρια είναι ήδη καταγραμμένα κι ευρύτερα γνωστά¹³, ώστε να μην είναι απαραίτητη η απαρίθμησή τους και από τη θέση αυτή.

β) Ο σχηματισμός λογοτεχνικών ομάδων ή σχολών, που συναντάται σε μερικούς από τους γνησιότερους ευρωπαϊκούς ρομαντισμούς (Αγγλία: Lakers· Γερμανία: Ρομαντικοί της Ίένας, του Βερολίνου και της Αϊδελβέργης· Σουηδία: Φωσφοριστές Ιταλία: Μιλάνο), είναι, στον ελληνικό χώρο, ένα αποκλειστικό χαρακτηριστικό του επτανησιακού Ρομαντισμού, εντοπισμένο και αυτή τη φορά στο πρόσωπο του Σολωμού και του κύκλου του, και στη ζακωνινή και στην κερκυραϊκή του περίοδο. Και από την άποψη αυτή, η χρήση του γραμματολογικού όρου "Σχολή" είναι, πιστεύω, νόμιμη σ' αναφορά με τα Επτάνησα, όχι όμως και με την Αθήνα της ρομαντικής εποχής -όπως θα είναι λ.χ. νόμιμη και σ' αναφορά με τη λεγόμενη "Δεύτερη Αθηναϊκή Σχολή" της επόμενης γραμματολογικής περιόδου μ' επίκεντρο τον Παλαμά.

γ) Ο λαϊκισμός, που εκδηλώνεται με τη στροφή των λογίων και λογοτεχνών του ευρωπαϊκού Προρομαντισμού και Ρομαντισμού στη συλλογή, τη μελέτη και την αξιοποίηση των προϊόντων της λαϊκής μούσας (παραμύθι, παράδοση, τραγούδι) για την προσωπική καλλιτεχνική δημιουργία είναι ένα συμπαγές φαινόμενο που χαρακτηρίζει όλους σχεδόν τους εκπροσώπους της "Επτανησιακής Σχολής" της ρομαντικής εποχής (Σολωμός, Τυπάλδος, Πολυλάς, Μάτεσης, Μουστοξύδης, Μανούσος, Ζαμπέλιος)¹⁴. Στους επτανησίους ρομαντικούς οφείλεται επιπλέον η "ανακάλυψη" των λαϊκών βιβλίων της Τουρκοκρατίας (Σολωμός, Μάτεσης)¹⁵.

Τα σχετικά τεκμήρια από την ελλαδική πρωτεύουσα είναι πάρα πολύ αποσπασματικά, ενώ η καλλιτεχνική εκμετάλλευση του δημοτικού τραγουδιού στην προσωπική ποιητική δημιουργία από τους αθηναίους ρομαντικούς αποτελεί μια πραγματικά σπάνια εξαίρεση (Α. Ρ. Ραγκαβής, Α. Αντωνιάδης).

Η μαζική στροφή των αθηναίων λογίων στη λαϊκή δημιουργία θα συντελεστεί, όπως είναι γνωστό, πολύ αργότερα, από την έβδομη δεκαετία του 19ου αιώνα και ύστερα, και απόρροιά της θα είναι όχι μόνο η θεμελίωση των λαογραφικών σπουδών (Ν. Γ.

κύριο πολιτικό της στήριγμα την ξένη αποικιοκρατική πολιτική εξουσία, και των χειραφετούμενων εγχώριων αστικών δυνάμεων, με συμμάχους τους πλατιά, εξαθλιωμένα αγροτικά στρώματα, εκπροσωπούμενων κυρίως από μιαν όλο και περισσότερο ριζοσπαστική ιντελιγκέντσια. Οι κύριες χρονιές των κοινωνικών-ταξικών αυτών συγκρούσεων (1848, 1854) θα σημαδέψουν, για μιαν ακόμη φορά, και τη, χοντρική έστω, πρωταρχική ιστορική συγχρονία με τις αντίστοιχες ελλαδικές κι ευρωπαϊκές διεργασίες. Η πολιτική Ένωση (1863/1864) θ' απαιτήσει και θα συνεπιφέρει και την πολιτισμική "ένωση" των δύο αυτόγλωσσων ιστορικών χώρων. Ας περάσουμε τώρα από το πρωτογενώς ιστορικοπολιτικό στο δευτερογενώς πολιτισμικό-γραμματολογικό επίπεδο:

Τα τοπικά και τα χρονικά όρια του ελληνικού Ρομαντισμού παραμένουν και στη σύγχρονη νεοελληνική γραμματολογία ουσιαστικά, όπως τα είχε καθορίσει ο Νέστορας της δεύτερης "Αθηναϊκής Σχολής", ο Παλαμάς -κι εδώ γίνεται φανερός ο καθοριστικός ρόλος του ελλαδικού κέντρου κατά την απογραφή και "κωδικοποίηση" των στοιχείων της νεοελληνικής γραμματείας και του νεοελληνικού πολιτισμού γενικότερα: τα όρια αυτά περικλείονται ανάμεσα στα 1830 (στα 1831 πρωτοδημοσιεύτηκε ο *Οδοιπόρος* του Π. Σούτσου) και στα 1880 (απαγγελία του ποιήματος του Α. Παράσχου για το Βύρωνα στο Μεσολόγγι)¹¹ και αναφέρονται μονοσήμαντα στην αθηναϊκή παραλλαγή του ελληνικού Ρομαντισμού. Σ' αυτόν συμπεριλαμβάνονται, σιωπηρά ή εκτεφρασμένα, μερικά από τα σημαντικότερα πολιτισμικά κέντρα του ελλαδικού ή του "αλύτρωτου" ελληγνισμού (Ερμούπολη, Πάτρα, Πόλη, Σμύρνη), αποκλείεται όμως διαρρηδήν ο επτανησιακός πολιτισμικός χώρος: "Εφαρμοσμένο επάνω στην επτανησιακή λογοτεχνία, το χνάρι των χρόνων 1830-1880, όπως το έχουμε κόψει, δεν ανταποκρίνεται σε τίποτα πραγματικό" (Κ.Θ. Δημαράς)¹².

[...]

Τα ευκρινέστατα αυτά ρομαντικά προοίμια θα ήταν, νομίζω, αρκετά, για να προκαταβάλουν και να προσανατολίσουν τις γραμματολογικές ζητήσεις τις σχετικές με τον ελληνικό Ρομαντισμό, πολύ πιο έντονα και συστηματικά, προς την ελληνική Δύση, τον επτανησιακό πολιτισμικό χώρο, παρά προς την ελληνική Ανατολή, την ελλαδική πρωτεύουσα και τους γεωγραφικούς-πολιτισμικούς δορυφόρους της. Πραγματικά, η επέκταση της γραμματολογικής έρευνας στην κύρια φάση του ελληνικού Ρομαντισμού οδηγεί απρόσκοπτα στη διαπίστωση ότι τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού βρίσκονται πολύ πιο έκτυπα και, θα

αντιλογικατατισμός και ο υποκεμενισμός, η νοσταλγία, η απαισιοδοξία και ο σπληνισμός, ο ψυχολογισμός και το ενδιαφέρον για τα παραψυχολογικά φαινόμενα, ο μυστικισμός και η μεταφυσική, τ' όνειρο και τ' ονειροπόλημα, ο διχασμός, η αέναη κίνηση και η άσκοπη περιπλάνηση, η ανησυχία και η ανικανοποίηση, η αναζήτηση του φανταστικού και του αλλόκοτου, η χρήση της υπερβολής και του συμβόλου και, μαζί μ' όλ' αυτά, το πάθος, η ειρωνεία και η σάτιρα, η σύζευξη της ποιήσης με τη μουσική, της λογοτεχνίας με την τέχνη και τη φιλοσοφία.⁹

Ταυτόχρονα, η εποχή του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού σημαίνει: στροφή στη λογοτεχνική περιουσία του "λαού" (παραμύθια, παραδόσεις, δημοτικά τραγούδια, λαϊκά βιβλία), και αξιοποίησή της για την προσωπική καλλιτεχνική δημιουργία, ανάπτυξη των λαογραφικών σπουδών, στροφή στη μεσαιωνική και νεότερη εθνική ιστορία και ανάπτυξη των εθνικών ιστορικών και γραμματολογικών σπουδών, νέα ώθηση στις επιστήμες του ανθρώπου, ιδιαίτερα την ψυχολογία και την ψυχολογία, τη φιλοσοφία και την αισθητική, την έρευνα και την ερμηνεία των μύθων.¹⁰

Το ιστορικό πλαίσιο του ελληνικού Ρομαντισμού παρουσιάζει μίαν αξιοσημείωτη και ευεξήγητη παραλληλία με το ιστορικό στήγμα του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού, και στα μεγαλύτερα κέντρα του και στις εξαρτημένες χώρες, όπως τα σκιαγραφήσαμε παραπάνω:

Ο αθηναϊκός-ελλαδικός χώρος χαρακτηρίζεται στην περίοδο αυτή από μίαν εξαιρετική οικονομική και κοινωνική στασιμότητα, στην οποία αντιπαράκειται μια έντονη πολιτική και ιδεολογική κινητικότητα. Το αυταρχικό καθεστώς του Όθωνα και των Βαυαρών θα βρει ακριβώς ανάμεσα στους λογίους και λογοτέχνες μερικούς από τους πιο σκληροτράχηλους και αποφασιστικούς αμφισβητητές του. Η αστικοδημοκρατική αντίσταση θα καταγάγει την πρώτη της νίκη με τη διεκδίκηση των συνταγματικών της δικαιών (1843/1844) -ενώ το σύστημα θ' αντιδράσει με τον αντιπερισπασμό της εθνικής-αλυτρωτικής-επεκτατικής ιδεολογίας της "Μεγάλης Ιδέας" από τις αρχές της επόμενης δεκαετίας (1852), για να εμπλακεί εντούτοις σύντομα στο αδιέξοδο των ευρωπαϊκών συναρτήσεων και εξαρτήσεων του (1854/1856). Μία, πρόσκαιρη έστω, διέξοδο θα προσφέρει η νέα αστικοδημοκρατική εξέγερση και Συνταγματική διεκδίκηση, που θα επιστεφθεί με την πρώτη επιτυχία της εθνικοαπελευθερωτικής ιδεολογίας (1862, 1863, 1864).

Εντελώς παράλληλα, στον επανησιακό χώρο η ιστορική κίνηση θα καθοριστεί από την αντιπαράθεση των ισχυρών ακόμα υπολειμμάτων της παλαιάς φεουδαρχίας, με

λογοτεχνικού και γενικότερα πολιτισμικού ρεύματος, που παρουσιάζει μια σπάνια στην ιστορία της κουλτούρας, της τέχνης και των ιδεών οικουμενικότητα.

Ο ιστορικός χώρος του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού ορίζεται ουσιαστικά από τη ναπολεόντεια παρεκτροπή και την ήττα της Γαλλικής Επανάστασης, απόρροια της οποίας υπήρξε η παλινόρθωση των μοναρχικών και αυταρχικών καθεστώτων και η εμπέδωση της, αγγλικής κυρίως, αποικιοκρατίας³. Ταυτόχρονα, η ίδια αυτή εποχή είναι η εποχή της αστικοφιλελεύθερης αντίστασης κι εξέγερσης εναντίον των ιδίων αυτών καθεστώτων (1830, 1848), της εμφάνισης του εργατικού κινήματος και των πρώτων θεωρητικών του και, προπαντός, των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων σ' ολόκληρη την Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική⁴.

Η πολυμορφία, η διαφοροποίηση και μάλλον η αντιφατικότητα του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού φαίνεται δοσμένη, παρά την υπερεθνική του ενότητα, ήδη από το σχηματικότατο αυτό καθορισμό της ιστορικής του "στιγμής": της ευρωπαϊκής κρίσης, που γεννιέται από τη σύγκρουση των αστικών δυνάμεων με την ακόμα ακατάβλητη φεουδαρχία, με τη συμπαράσταση μιας ακόμα ανίσχυρης εργατικής τάξης. Το ρομαντικό κίνημα δεν είναι παρά η καλλιτεχνική και ιδεολογική έκφραση κι έκφραση αυτής της σύγκρουσης σ' όλη της την αντιφατικότητα: Απογοήτευση μπροστά στο ναυάγιο της Επανάστασης, φηγή κι εσωτερίκευση μπροστά στην πολιτική καταπίεση της Παλινόρθωσης, που φτάνει, σε μερικές περιπτώσεις, ως την απολογία της, ιδίως στις κυρίαρχες χώρες (Γερμανία, Αγγλία, Γαλλία)⁵, αστικοφιλελεύθερες διεκδικήσεις απέναντι στα ίδια αυτά καθεστάτα κι εκδηλώσεις αλληλεγγύης με τ' απελευθερωτικά κινήματα των εξαρτημένων λαών της Ευρώπης⁶ και, τέλος, πατριωτικές-αυτρωτικές διεκδικήσεις στις "νέες", εξάρτημένες και χειραφετούμενες χώρες - εδώ ακριβώς έχουν την "πατρίδα" τους όλοι σχεδόν οι "εθνικοί ποιητές" των ευρωπαϊκών λαών⁷.

Η αντιφατικότητα του ρομαντικού φαινομένου καταφαινεται, επιπλέον, και από τη συνύπαρξη των πιο διαφορετικών, προοδευτικών και αντιδραστικών, τάσεων σε μερικούς από τους ατομικούς του φορείς -και αυτό όχι μόνο στην ιστορική-βιογραφική τους εξέλιξη⁸.

Εκφάνσεις των παραπάνω αντιφατικών τάσεων κατά τη μετάβαση από το ιστορικό και πολιτικό στο πολιτισμικό και λογοτεχνικό επίπεδο είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού: ο άκρατος ιδεαλισμός και η εξιδανίκευση της τέχνης και του καλλιτέχνη, το δόγμα "L'art pour l'art", ο αντικλασικισμός και η άρνηση του κανόνα και των κανόνων, η καταφυγή στη θρησκεία, στο παρελθόν, στη φύση και στο "λαό", η αλλοτρίωση του καλλιτέχνη και η λατρεία του εγώ, του αισθήματος, ο

ΠΗΓΗ: Γιώργος Βελουδής, "Ο επανασιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός Ρομαντισμός", *Μονά-Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1992

Γιώργος Βελουδής, "Ο επανασιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός Ρομαντισμός"

Η απορία που γέννησε η διαπίστωση ότι και στις δοκιμότερες ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας και στα ειδικότερα έργα για το νεοελληνικό Ρομαντισμό ο γραμματολογικός αυτός όρος επιφυλάσσεται αποκλειστικά στη λεγόμενη -πρώτη- "Αθηναϊκή Σχολή" (1830-1880)¹, ενώ ο πολιτισμός και η λογοτεχνία της λεγόμενης "Επανασιακής Σχολής" της ίδιας εποχής παρουσιάζουν όλα, και μάλιστα πιο έκτυπα από την αθηναϊκή τους εκδοχή, τα χαρακτηριστικά του Ρομαντισμού, όπως είναι γνωστός από την ιστορία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και κουλτούρας, αποτέλεσε το αρχικό ερέθισμα της διερεύνησης αυτής.

Η θέση του προβλήματος, όπως διατυπώνεται στον τίτλο της, στοχεύει όχι τόσο στη διεκδίκηση ενός οπωσδήποτε προβληματικού όρου για τη λογοτεχνία και τη κουλτούρα στα Επτάνησα την ίδια εποχή, όσο στη μέσω της συγκριτικής του αναδίφησης επανατοποθέτηση του ελληνικού, ιδιαίτερα του επανασιακού Ρομαντισμού, και, κατ' επέκταση, στη διαπίστωση ή διευκρίνιση της αισθητικής, πολιτισμικής και ιδεολογικής λειτουργίας του στον ίδιο, αλλά διαχασμένο, επανασιακό και αθηναϊκό, ιστορικό του χώρο.

Ως η κύρια εποχή του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού μπορεί να καθοριστεί, σύμφωνα μ' έναν από τους εγκυρότερους ιστορικούς του, το πρώτο μισό του 19ου αιώνα². Ο χρονικός αυτός εντοπισμός εμπερικλείει στα όριά του όχι μόνο τις λογοτεχνίες των τριών ρομαντικά πιο προωθημένων ευρωπαϊκών χωρών, Αγγλίας, Γερμανίας και Γαλλίας, αλλά και των "καθυστερημένων" αδελφών τους, όπως λ.χ. της ιταλικής, της ισπανικής, της ρωσικής, της πολωνικής και των σκανδιναβικών λογοτεχνικών, αλλά και της υπερατλαντικής, τουλάχιστον της βορειοαμερικανικής λογοτεχνίας. Από και πέρα, οι χρονολογικές μετακινήσεις, και προς τα πίσω και προς τα μπρος, και συνακόλουθα οι τοπικές γραμματολογικές και ειδολογικές διαφοροποιήσεις στα πλαίσια των επιμέρους εθνικών λογοτεχνιών και γλωσσών είναι και νόμιμες και αναγκαίες, δεν πρέπει και δεν μπορούν εντούτοις να διασείσουν την ενότητα ενός